

OBRAZOVANJE OSUĐENIKA IZMEĐU PRAVA I MOGUĆNOSTI*

Branislava Knežić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Uslovi u zatvoru (prenaseljenost, sivilo prostorija i uniformi, razne deprivacije, besadržajno trošenje vremena...) daleko su od onih u kojima se može vršiti uspešna priprema za život po izlasku iz zatvora. Verovatnije je, da se uspeh postiže u integraciji na zatvorsku sredinu.

Obrazovanje i stručno osposobljavanje su sastavni deo tretmana koji je propisan Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija (ZIKS RS). Predmet analize ovog teksta je ukazivanje na raskorak između prava i mogućnosti osuđenika na obrazovanje. Problem nije toliko u normativnim rešenjima koliko u praksi tj. načinu primene propisanog i u pogrešnoj percepciji uloge: obrazovanja, obuke i slobodnih aktivnosti u postizanju svrhe zatvorske kazne. Umesto da se obrazovanjem i obukom osposobe, kvalifikuju, prekvalifikuju ili dokvalifikuju za neki posao i time osnaže za samostalan život, zatvor, bojimo se, produbljuje uslove da osuđenici po izlasku nastave sa onim zbog čega su i dospeli u zatvor. Uspešnost "vraćanja" osuđenika u normalan život na slobodi, kao cilj izvršenja kazne, može se sagledati i u kontekstu – kontra obrazovanja i opadanja obrazovanosti. Bespravno marginalizovanje obrazovanja, obuke i osposobljavanja osuđenika za integraciju u socijalnu sredinu otvara, podjednako toliko naučnu koliko i društveno aktuelnu temu istraživanja.

KLJUČNE REČI: obrazovanje osuđenika / tretman / Zakon o izvršenju krivičnih sankcija / zatvor

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011

* Email: knezic@ptt.rs

PRAVO NA OBRAZOVANJE OSUĐENIKA

Visok broj povratnika, prenatrpanost zatvora i loši uslovi u njima ne uliva nadu da se društvo na najbolji način suočava sa problemima kriminaliteta. Izostanak tretmana organizovanog na profesionalan način neizbežno jača represivnu ulogu zatvorske kazne. Lišenje slobode podrazumeva da je život u zatvoru regulisan zakonom i pravilima do najsitnijih pojedinosti (ustajanje, hranjenje, oblačenje, higijena, spavanje, šetnja, rad, obrazovanje, slobodno vreme...). Osuđenik je u zatvor doveden protiv svoje volje i izložen tretmanu i aktivnostima pomoću kojih bi trebalo da se ostvari svrha zatvaranja tj. osposobljavanje za život na slobodi, po isteku kazne, kako ubuduće ne bi činio krivično delo.

Od sedamdesetih godina prošlog veka na udaru kritike, u većini zapadnih zemalja i kod nas, našao se koncept resocijalizacije jer se smatra da nije doveo do smanjenja ukupnog kriminaliteta i recidivizma. Međutim, ni najstrožije kazne kroz istoriju nisu imale uspeha u smanjenju kriminala. Izostanak dobro-organizovanih programa resocijalizacije neizbežno jača represivnu ulogu zatvorske kazne. Umesto osporavanja i odustajanja od koncepta "popravljanja" osuđenika umesnije je zapitati se: kako se može negirati i poricati uticaj i značaj nečeg što se ne provodi, ili se provodi na neadekvatan i nenaučno osmišljen način. Ili je potpuno zapostavljeno. Ono čega nema, u ovom slučaju obrazovanja organizovanog na potrebama osuđenika i društva, ne može ni dati rezultate.

Pitanje je da li zatvori i tretman onakvi kakvi su mogu ispuniti svrhu kažnjavanja "Svrha izvršenja kazne zatvora je da osuđeni tokom izvršenja kazne, primenom odgovarajućih programa postupanja, usvoji društveno prihvatljive vrednosti u cilju lakšeg uključivanja u uslove života posle izvršenja kazne kako ubuduće ne bi činio krivično delo" (čl. 31. Izmene ZIKS RS). Ne samo normativna akta nego i stručna literatura nije jednoglasna i nije lišena pojmovne zbrke u brojnim pokušajima definisanja svrhe izvršenja zatvorske kazne(u ranijim zakonskim rešenjima svrha je bila definisana, najčešće, kao resocijalizacija) Insistiranje na preciznosti određenja tih toliko (zlo)upotrebljivanih termina: resocijalizacija, prevaspitavanje, reintegracija, popravljanje, osposobljavanje...možda je, ovom prilikom, i manji problem od načina kako se taj proces organizuje, ko ga provodi i kojim metodama i sadržajima. Prema našem saznanju pravo pitanje bi bilo da li je ono upriličeno potrebama i mogućnostima cilja kažnjavanja, kako god ga nazvali?

Poznato je da zatvorski tretman u većini zemalja počiva na radnim obavezama i obrazovnim programima¹ a Evropska zatvorska pravila² posvećena obrazovanju zatvorenika sadrže 7 članova i izdvajamo 28.1 "Svaki zatvor treba da nastoji da svim zatvorenicima omogući pristup obrazovnim programima koji su što je moguće sveobuhvatniji i koji zadovoljavaju njihove individualne potrebe, istovremeno vodeći računa o njihovim težnjama", 28.2 "Prioritet imaju zatvorenici koji su nepismeni ili oni koji nemaju osnovno ili vokaciono obrazovanje" i 28.3 "Posebna pažnja poklanja se obrazovanju mlađih zatvorenika i zatvorenika s posebnim potrebama".

I kod nas postoje zakonski propisi u prethodnim, kao i važećem ZIKS-u čl. 86. piše "Rad osuđenog je sastavni deo programa postupanja. Svrha rada je da osuđeni stekne, održi i poveća svoje radne sposobnosti, radne navike i stručna znanja", a čl. 87 kaže: "Rad osuđenih mora biti svrsishodan i ne sme biti ponižavajući". U čl. 110 istog zakona stoji: "Osuđeni ima pravo na osnovno i srednje obrazovanje, koje se shodno opštim propisima organizuje u zavodu. Zavod organizuje i druge vidove obrazovanja".

Zakonskim rešenjima gotovo da se nema šta dodati. Zbog potreba usklađivanja sa evropskim pravnim standardima i preporukama Saveta Evrope unete su promene i donet je zakon o izmenama i dopunama Zakona o izvršenju krivičnih sankcija ("Sl. glasnik RS" br.72/09). Međutim, neophodan je suštinski a ne deklarativni stav društva prema tretmanu u zatvorima. Prostorni, kadrovski i materijalni uslovi u zatvorima su nezadovoljavajući: nedostatak materijalnih sredstava za modernizaciju i pokretanje proizvodnje, nedostaju pojedini profili stručnjaka za obuku, ugašeno je obrazovanje koje je postojalo do pre dvadesetak godina, jak je uticaj neformalnih grupa u zatvoru, nedovoljna je motivisanost osuđenika ali i osoblja za adekvatniju obuku, obrazovanje i organizovanje raznovrsnih tečajeva, predavanja, razgovora, tribina i sl. Obrazovanje, obuka, kvalifikacija, prekvalifikacija i rad imaju, bar zakonsku, bitnu ulogu u tretmanu izvršenja krivičnih sankcija.

Zakonske odredbe pružaju dovoljan okvir za osposobljavanje osuđenih u cilju uspešne integracije u društvo i život na slobodi. Sve te aktivnosti mogu biti i u funkciji lakšeg preživljavanja raznih deprivacija koje postoje u zatvoru. Nema sumnje da čovek uči i nesvesno, bez definisanog cilja. Osim toga, čoveka i "uče" da bi postigli svoje ciljeve neki "učitelji". U svemu tome,

¹ U okviru Obrazovnog programa Sokrat Evropske unije pokrenuta je šira evropska mreža za obrazovanje u zatvoru kako bi proširila aktivnosti. Pored obrazovanja osuđenika obuka osoblja u zatvoru zahteva posebnu pažnju.

² Preporuka Rec (2006) 2 Komiteta ministara država članica u vezi sa evropskim zatvorskim pravilima koju je usvojio Komitet ministara 11.januara 2006 na 952 sednici zamenika ministara.

veliku ulogu imaju "ciljne grupe" kojima se teži i "društveni konformizam". Imajući to u vidu, ova dva osnovna oblika višestrukih, međusobno suprotstavljenih a istovremenih obrazovnih procesa u zatvoru ne mogu se znamenariti. Dodamo li im i rezultate istraživanja, koja pokazuju da u kazneno-popravnim zavodima postoji jak neformalni osuđenički sistem koji je negativistički orjentisan prema formalnom sistemu, onda se neprilike u zatvoru umnožavaju. Kroz neformalni sistem osuđenici prihvataju norme ponašanja, vrednosti i stavove koji su direktno suprotni konvencionalnim vrednostima, zatvorskoj organizaciji i očekivanjima nekriminalnog dela društva i nastoje da ublaže deprivacije koje stvara boravak u zatvoru. (Špadijer-Džinić, 1973, Radovanović, 1992).

Ali u okviru tog sistema se događaju i psihički (pretnje, ucene, iznude...) i fizički (tuče, fizičke povrede...) oblici zlostavljanja i nasilja. U prilog tome su reči osuđenika koje je svaki istraživač zatvora mogao čuti: nije težak zatvor nego zatvorenici. Za mnoge osuđenike zatvor tako postaje "škola života" gde se obučavaju i usavršavaju "zanati" i gde se "mentori" nameću po jačini kriminalnog iskustva. Onda "uspešnijima" ni ne preostaje drugo nego da nastave ono zbog čega su se i "sklonili" tu gde jesu.

Od svih službi koje postoje u zatvorima (služba za: tretman (prevaspitavanje), obezbeđenje, obuku i upošljavanje, zdravstvenu zaštitu i opšte poslove) a posebno, od rada službi za tretman i obuku i upošljavanje, zavisi ili bi trebalo da zavisi, ishod i uspešnost zatvorske kazne. Značaj i uloga službe za tretman istaknuta je u čl.19. ZIKS-a, jer je zadatak te službe da usklađuje rad ostalih učesnika u prevaspitavanju, pored primene metoda i postupaka kojima se na osuđene utiče da ubuduće čine krivična dela.

MOGUĆNOSTI OBRAZOVANJA OSUĐENIKA

Prema podacima³ načelnika Odeljenja za tretman i alternativne sankcije u Upravi za izvršenje krivičnih sankcija u srpskim zatvorima 2010. godine bilo je oko 11200 osuđenika a realni kapaciteti za smeštaj je od 6500 do 7000 osoba, broj osuđenika je od 2005. godine povećan za 60%. Po standardima EU, što podrazumeva 4 kvadrata i 8 kubnih metara po zatvoreniku, bilo bi mesta samo za 5000 zatvorenika. Povratnici čine od 60% do 70%.

³ Damir Joka, načelnik Odeljenja za tretman i alternativne sankcije u Upravi za izvršenje krivičnih sankcija, "Danas", Beograd, 27.08.2010.

Prema podacima⁴ za 2009. ukupan broj lica lišenih slobode bio je 10795 od toga 7463 osuđenih: 7223 muškaraca i 240 žena. Visoka stopa povratništva i gotovo polovina registrovanih narkomana među licima lišenih slobode je zabrinjavajući podatak kada je u pitanju ishod zatvorske kazne. Među osuđenim licima 2,8% je potpuno nepismenih i 15,2 s nedovršenom OŠ (veliko pitanje koliko je i među njima nepismenih) a 26,5 ih ima osnovnu školu koje bi u savremenom svetu svrstali u funkcionalno nepismene. Po uzrastu osuđenih lica primljenih u 2009. godini najviše ih je u kategoriji od 27 do 40 godina (43,7%) zatim od 21 do 27 (24,8%. Neophodno je, imajući u vidu ovakvu strukturu osuđenika, primenjivati drugačije i nauči koje se bave obrazovanjem poznate novije metode rada. Oni koji su učinili krivično delo protiv imovine su na prvom mestu i to teška krađa, krađa, prikrivanje 27,4%, razbojništvo 8,9%, zatim zloupotreba droga 15,7%. Ono što je uočljivo, a što sa aspekta osposobljavanja i popravljanja, zabrinjava je visok procenat 62,9% osuđenih lica na kaznu do godinu dana (a među osuđenima je najviši procenat od 20,6 onih koji su osuđeni od 3-6 meseci) i taj procenat raste od 2005 godine kada je iznosio 43%. Od 1 do 5 godina je 31,6%, od 2 do 10 godina ima ih 3,8% a preko 10 godina 1,7% osuđenih lica. Kada se zna da su zatvori prenaseljeni, da se uposlenost osuđenika kreće oko jedne trećine a da obrazovanje odraslih gotovo ne postoji onda se postavlja pitanje svrsishodnosti ovakvih kazni. Izuzetak je "Padinska Skela" gde je proizvodnja osavremenjena i time uposlenost povećana i funkcionalna. Tečajevi za stručno osposobljavanje, koji se u saradnji sa narodnim Univerzitetom "Braća Stamenković", mogu organizovati su za: metalsku, elektro i građevinsku struku kao i drvnoprerađivačku, prehrambenu i ugostiteljsku struku i daktilografski kurs. (Za očekivati je da daktilografski kurs podrazumeva kompjutersku obuku).

Kazne od 3-6 meseci bi, kad god je to moguće, trebalo zameniti alternativnim sankcijama od čega bi koristi imali oni, osuđenici na duže kazne (jer bi uslovi u zatvoru bili bolji) a i društvo u celini bi, ako ništa drugo, manje koštalo njihovo izdržavanje kazne.

Pokušaj oživljavanja obrazovanja je pilot projekat Misije OEBS-a u KPZ u Sremskoj Mitrovici od decembra 2006 do decembra 2007 gde je ukupno 104 osobe bilo obuhvaćeno osnovnoškolskim i srednjoškolskim obrazovanjem. Međutim, na oživljavanje obrazovanja u KPZ na savremenim metodama, sadržajima i oblicima se još, uvek, čeka.

Broj zaposlenih u penalnim ustanovama u 2009. godini bio je 3408 i od toga 6,2% u službi za tretman i 16% u službi za obuku i upošljavanje, za

⁴ Godišnji izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2009. godinu, izveštaj za 2010 još nije dostupan.

očekivati je da je najveći procenat 57% zaposleno u službi za obezbeđenje. Postavlja se pitanje da li 213 osoba u službi za tretman i 545 u obuci i upošljavanje može na efikasan način osposobljavati osuđena lica za život po izlasku iz zatvora jer to je, ne zaboravimo, svrha izvršenja zatvorske kazne. Ne bez razloga može se posumnjati u osposobljenost onih koji su zaduženi za osposobljavanje osuđenika, čak i njihov broj u odnosu na ukupan broj zaposlenih u zatvorima govori o tome.

U praksi rad službe za obuku svodi se na svakodnevnu procenu i ocenu zatvorenikovog ponašanja i zalaganja na radu a podaci ukazuju da je jedva trećina osuđenika zaposlena iako je daleko veći broj onih koji ispunjavaju uslove za rad. Tehnologija rada je zastarela i mašine su uglavnom amortizovane koje prati i nedostatak materijalnih sredstava za nabavku sirovina i repromaterijala bez čega nema ni proizvodnje. Rad vaspitača, kada ima i do 90 zatvorenika na jednog vaspitača, ne može ispuniti funkciju kojom je imenovan. Nema obrazovanog i osposobljenog osoblja za bilo koju drugu vrstu tretmana, i samo osoblje izražava potrebu za tretmanom posebnih kategorija zatvorenika (narkomani, seksualni prestupnici...) koji su u porastu. Male su mogućnosti za obuku a osuđenici koji nemaju nikakvo zanimanje nemaju ni mogućnosti obuke za konkretna zanimanja kao ni za dokvalifikacije i prekvalifikacije. Iako postoji potreba za obrazovanjem nema spremnosti da se pokrene obrazovanje i osposobljavanje. Manjak finansijskih sredstava odražava se i na rekreativne i slobodno-vremenske aktivnosti. (Jelić, i dr. 2003)

U uslovima tranzicije, osiromašenja, nezaposlenosti i sl. razumljivo je da društvo ima mnoštvo prioriteta i da interes za penalne ustanove nije na zavidnom nivou.

Krajem osamdesetih godina dvadesetog veka, kada se u obrazovanje ipak nešto ulagalo iz današnjeg pogleda na tu problematiku izgleda sjajno. Tada je opštim i stručnim obrazovanjem bilo obuhvaćeno oko trećina osuđenika u muškim zatvorima a gotovo polovina ispitanih je izjavljivala da bi rado učestvovala u različitim kursevima, tečajevima i predavanjima. Žene ni u tom periodu, zbog malog broja, nisu bile obuhvaćene obrazovanjem iako ih je skoro 40% bilo nepismeno (Knežić, B., 2001). Poslednju deceniju–dve formalno obrazovanje gotovo da i ne postoji jer je tek oko 1% osuđenika obuhvaćeno istim, a krajem 2007. u srpskim zatvorima je bilo 3,64% nepismenih i 12,34% s nezavršenom osnovnom školom, 25,16% ih je imalo samo osnovnu školu. (Stevanović, 2010).

Podaci sami po sebi govore o potrebi opismenjavanja, obuke i obrazovanja. Probleme organizovanja i korišćenja slobodnog vremena ili ono što se zove kulturno-rekreativne delatnosti nije potrebno ni isticati

iako je njih lakše organizovati od bilo koje vrste obrazovanja. Izdržavanje kazne lišenja slobode, na taj način, dovodi do ispraznog trošenja vremena (dokolica i dosada dovodi i do konflikata, agresije i nesigurnosti pojedinaca), opadanja nivoa obrazovanja i informisanosti što može dovesti do desocijalizacije a ne resocijalizacije (posebno su pogođeni obrazovani osuđenici).

Bilo bi zanimljivo znati da li je neko istraživao resocijalizovane i pronašao razloge, odnosno meru koja je delovala, zbog kojih se nisu ponovo vratili u zatvor. Takođe, koliko su drugi degradirali ili napredovali u svom obrazovanju, znanju i sposobnostima. Moguće je meriti i opadanje obrazovanosti osuđenika usled boravka u zatvoru, pogotovo onih s višim nivoom obrazovanja osuđenih na dugogodišnje kazne. Merenje bi trebalo početi od dolaska u zatvor jer svaki osuđenik ima početnu definisanu situaciju – ta situacija je zatvor koja zahteva određenu obrazovanost za socijalno ponašanje u datoj sredini, koju odlikuju različite formalne i neformalne grupe (različiti položaji i uloge u njima) – socijalizacija na zatvorske uslove. Pitanje je i ko se "bezbolnije" adaptira na zatvorske uslove: obrazovaniji ili (ne)obrazovaniji? O urušavanju mentalnog i fizičkog zdravlja smo obavješteni jer se o tome piše uvek kada se ističu negativne strane zatvora.

Da li je obrazovanje, samo zbog nedostatka finansijskih sredstava, nestalo iz zatvora iako je zakonom prilično dobro određeno? Ili je to odsustvo volje osoblja zatvora i Države da se obrazovanje prilagodi savremenim zahtevima rada i obrazovanja?

Odgovor na pitanja je jasniji ako se ima u vidu da su od 90-tih godina prošlog veka kod nas, gotovo prepolovljene institucije tipa radničkih, narodnih i otvorenih univerziteta kao i škole za osnovno obrazovanje odraslih. One koje rade funkcionišu u veoma otežanim uslovima.

Ne smatramo da je obrazovanje svemoguće i da ono može da ispravi sve propuste u socijalizaciji pa i resocijalizaciji osuđenika ali od istog treba poći. Ne zaboravljamo ni one osuđenike za koje ne "prijanja" nikakav tretman ali oni su daleko malobrojniji⁵ od onih koji su ipak na različite načine i nivoe otvoreni za resocijalizaciju, ma šta ona značila.

Nepostojanje organizovanog obrazovanja uskraćuje se jedan od bitnih faktora osposobljavanja osuđenika za život po isteku kazne. Umesto da se obrazovanjem i obukom osposobe, kvalifikuju, prekvalifikuju ili dokvalifikuju za neki posao i time osnaže za samostalan život, zatvor, bojimo se, produbljuje uslove da po izlasku na slobodu nastave sa onim zbog čega su

⁵ Prema istraživanjima na psihopate otpada do 24,5% osuđenika (Števanović, 2010)

i dospeli u zatvor. Obrazovanje bi trebalo da se zasniva na objektivnim potrebama i mogućnostima osuđenih lica kako bi imao efekta jer prisilno obrazovanje, kao ni bilo koja druga prinuda ne može biti uspešno. Znano je da svaka vrsta obrazovanja, obuke i osposobljavanja za profesiju počinje od ispitivanja potreba i mogućnosti (finansijske, organizacione, kadrovske) da se te potrebe zadovolje. Zbog čega onda ne pružiti priliku i osuđenima da izraze svoje potrebe i interesovanja i saglase se sa tretmanom koji bi im, sigurni smo, na taj način efikasnije pomogao da promene neke svoje, bar radne, navike i stavove. Tretman bi trebalo bazirati na ispitanim potrebama, obrazovanju pre zatvora, psiho-fizičkim sposobnostima kao i na poznavanju potreba za zanimanjima u zatvoru i mogućnostima zaposlenja na slobodi.

Ponašanje ljudi u bilo kojoj društvenoj sredini, pa i zatvorskoj, određeno je mnoštvom uticaja i sigurno je da, pored ostalih, faktor obrazovanja ima značajnu ulogu i to iz više razloga. Dolaskom u zatvor čovek svoju "obrazovanost" (znanje, veštine, sposobnosti, iskustvo...) ne ostavlja kao prtljag van zidova zatvora, već ona imaju itekako značaj na rad i ponašanje u zatvoru, a posebno kada je u pitanju obrazovanje. Odnos prema obrazovanju uslovljen je onim što osuđenici nose iz sredine u kojoj su formirani i u kojoj su vaspitani, socijalizovani i obrazovani a i prilikama i neprilikama zatvora kao sredine u kojoj se trenutno nalaze. Da budemo konkretniji, osuđenici dolaze iz različitih sredina, različite kulture, s različitim znanjima i iskustvima i kriminalnim dosijeima što utiče na ponašanje u zatvoru. Osim toga, različitog intenziteta su i kontakti s porodicom i ljudima na slobodi i različite šanse i mogućnosti uklapanja u sredinu posle izdržane kazne. Ove činjenice ne mogu biti izostavljene kada su na dnevnom redu izučavanja bilo kog problema izdržavanja kazne, pa tako i problema obrazovanja u datom zatvorskom sistemu. Iako se zatvorenici nalaze unutar zidova zatvora ne može se zanemariti uticaj onog što se dešava u društvu, lokalnoj zajednici, porodici.

Mogu se postaviti pitanja: koliko će "obrazovaniji" osuđenici sa svojim formiranim stavovima i vrednostima biti u stanju da lakše prihvate bilo kakav vid obrazovanja. Naime, da li je obrazovanje način rešavanja problema, deprivacija, pritisaka, koji proizlaze i nastaju učinjenim delom, i dolaskom u zatvor. Zatim, šta osuđenog podstiče da uči, šta želi postići obrazovanjem?

Posebno pitanje sticanja znanja i veština u zatvoru odnosi se na primenljivost stečenog znanja i sposobnosti kako u zatvoru tako i po izlasku iz zatvora.

Osećanja poniženja, beskorisnosti, sumnja u sopstvene sposobnosti i mogućnosti, nedostatak motivacije i interesovanja, umor, opšta bezvoljnost,

ograničenost na osoblje zatvora i ljude na slobodi često mogu osuđenika pokolebati u pogledu značaja obrazovanja. Zadatak vaspitača i osoblja zatvora je da motivišu i ohrabre osuđenike za osposobljavanje i obrazovanje.

Sigurno je da potrebe i želje za obrazovanjem uopšte, a i u zatvoru, kao i svaka druga ljudska potreba, nije u podjednakoj meri raspoređena kod svih ljudi. Nesumljivo je da bi obrazovna delatnost omogućila osuđenima da uspješnije sagledaju sebe na nov način i da pokušaju promeniti svoj sistem vrednosti.

Različiti je odnos i individualne mogućnosti pojedinca i prema obrazovanju i prema brojnim situacionim faktorima od kojih zavisi resocijalizacija. Sasvim su različite mogućnosti, potrebe i rezultati osuđenika - aktera resocijalizacije npr. lekara, radnika, trgovaca, zemljoradnika, zanatlija, profesora. Razlike su i u zavisnosti od opštih i posebnih sposobnosti pojedinca, radnih navika i interesovanja.

Socio-ekonomske karakteristike osuđenika: socijalno poreklo, dob, pol, prethodno obrazovanje, radni status, prebivalište, materijalne prilike, zdravstveno stanje, patologija osuđenog, patologija porodice osuđenog, itd. takođe mogu uticati na obrazovanje.

Odnos obrazovanja i kriminološko-penoloških karakteristika aktera resocijalizacije moguće je sagledati u zavisnosti od: vrste krivičnog dela, načina izvršenja krivičnog dela, odnosa prema krivičnom delu, visine kazne, recidivizma, disciplinske mere prema osuđenom za vreme izdržavanja kazne, nagrada i pohvala za vreme izdržavanja kazne.

Osoblje zatvora nije moguće zaobići u proučavanju problema obrazovanja osuđenika jer i od njihovih znanja, sposobnosti, međuljudskih odnosa i motivacije zavisi ishod osposobljavanja i obrazovanja osuđenika. Promene koje se zahtevaju od osuđenika u procesu zatvorskog tretmana zavise od sticanja novih znanja, sposobnosti, navika i veština, razvoja novih, društveno-poželjnih vrednosti i normi ponašanja, stavova prema sebi i prema društvu. Dakle, obrazovanje je proces u kome se formiraju i menjaju svojstva ličnosti" regulatori ponašanja" (vrednosti, stavovi, norme), znanja, navike i veštine a rezultat obrazovanja uslovljen je između ostalog "postojećim" karakteristikama ličnosti.

Obrazovanje bi trebalo da je dostupno svim osuđenima jer bi od toga imali korist osuđenici i društvo, to bi doprinelo poboljšanju njihovog zaposlenja dok je u zatvoru ali i po izlasku iz zatvora, omogućujući im lakšu integraciju u društvo i, pretpostavljamo, manji procenat recidivizma.

Nauke koje se bave obrazovanjem odraslih poznaju različite vidove, oblike, sadržaje i metode obrazovanja koji bi bili efikasniji od prevaziđenih oblika i sadržaja na kojima se zasniva, iako se u zanemarljivom broju realizuje, tretman obrazovanja u penalnim ustanovama. Iz nedovoljne informisanosti osuđenika o pravima i mogućnostima obrazovanja proizilazi i nemotivisanost osuđenih za obrazovanje. Motivacija i raznolikost mogućnosti obrazovanja, više nego na drugim mestima i drugim okolnostima, značajan su preduslov za uspešno obrazovanje u zatvoru.

Kakvo je obrazovanje potrebno tj. koji oblici, na kojim sadržajima i s kojim ciljem i efektima? I podaci kojima raspolažemo o obrazovnoj strukturi osuđenika dovoljno govore da se suočavamo sa problemom: nepismenosti, elementarnim osnovnim obrazovanjem odraslih i visokim procentom nekvalifikovanih. Prema tome obrazovanje u zatvorima bi trebalo usmeriti na elementarno opšte obrazovanje i sticanje osnovnih životnih veština i početnog stepena stručne osposobljenosti neophodne za uspešno uključivanje u rad. Taj nivo obrazovanja, tzv. funkcionalno osnovno obrazovanje odraslih ne bi trebalo da se obavlja po nastavnim planovima i programima redovne osnovne škole kao do sada, razlika je bila samo u trajanju jer odrasli u toku jedne školske godine završavaju dva razreda. Novi oblici rada zahtevali bi nove udžbenike, andragoško-didaktički osposobljene nastavnike i instruktore.

Pošto još nije usvojen novi zakon o osnovnom obrazovanju odraslih iluzorno je očekivati ove promene u zatvoru. One koji imaju neku kvalifikaciju trebalo bi dokvalifikovati ili u zavisnosti od potreba i mogućnosti prekvalifikovati. Za tu vrstu obuke potrebno je obučiti one koji rade u službi za obuku i upošljavanje kako bi osavremenili način proizvodnje i tehnologije u zatvorima i uskladili ih sa ustanovama van zatvora. Obuka i upošljavanje osuđenika organizuje se na poljoprivrednim imanjima i u radionicama (metalske, drvnoprerađivačke, krojačke...) u zatvorima ili privredi van zatvora. Neadekvatno stručno osposobljavanje i uposlenje je poseban problem te se većina osuđenih angažuje na održavanju higijene, za fizički rad u poljoprivredi koji, uglavnom, ne odgovara savremenom načinu proizvodnje i od kojeg osuđeni ne mogu ništa naučiti što bi mogli primeniti van zatvora. Obrazovna struktura osuđenika⁶ gde je potpuno nepismenih 2,8%, bez potpune osnovne škole 15,2%, s osnovnom školom 26,5% i nedovršenom srednjom školom 6,6% ukazuje na potrebu za funkcionalnim osnovnim obrazovanjem odraslih i dokvalifikacijama i prekvalifikacijama. I ne samo obrazovna nego i starosna

⁶ Podaci su iz Godišnjeg izveštaja o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2009. godinu.

struktura osuđenika, gde 68,5% osuđenika je starosti između 21 i 40 godina, upućuje na neophodnost za takvim oblicima obrazovanja.

U svakoj životnoj situaciji, pa i kada je čovek lišen slobode na kraće ili duže vreme, odvija se proces učenja odnosno sticanja nekih znanja, iskustava, veština koje utiču na ponašanje i život pojedinca. Kad i ne želi, ne planira čovek nešto naučiti. A to nešto od velikog je značaja u zatvoru jer razmena znanja i iskustava između osuđenika poznato je, često, dovodi do tzv. negativnog obrazovanja. Kada nedostaje obrazovanje koje je organizovano, bilo kao formalno ili neformalno, od strane državnih institucija i profesionalaca onda taj prostor ostaje slobodan za one "šefove katedri" iz osuđeničkih kolektiva. Potvrda da su "učitelji" bili efikasni su i povratnici koji po odsluženju jedne kazne izvrše drugo krivično delo.

Osooblje zatvora uz najbolju zainteresovanost i angažovanje, bez pomoći države (pogotovo ministarstva zaduženih za finansije, pravosuđe, obrazovanje, socijalnu zaštitu i rad) ne može rešiti problem obrazovanja i rada u zatvoru i osposobljavanje za "normalan" život po izdržanoj kazni. Svako ko misli o kvalitetu obrazovanja i rada osuđenika mora biti zabrinut za sprovođenje zakonske odluke o pravima osuđenih na rad i obrazovanje. Put od obrazovanja i obuke do kvalifikacije nije jednostavan ali je očigledno da bez uključivanja u svet obrazovanja i rada izostaje jedan od najvažnijih faktora resocijalizacije. Ostaje nada onima koji su posvećeni problemima obrazovanja da će se napraviti neki pomak u realizaciji zamišljenog. Čemu uopšte zakonske odredbe o pravu na obrazovanje i učenje ako se sumnja da mogu doprineti, bar kod jednog dela osuđenika, razvoju ličnosti i promeni navika, stavova, uverenja i vrednosti?

Ili se misli da je dovoljno doneti zakone i propise u njih uneti standarde Minimalnih pravila UN o postupanju sa osuđenicima i Evropskih zatvorskih pravila? Time se dobija pravna forma ali šta je sa sadržajem? Ne može se zanemariti ni činjenica da radikalnije promene u izvršenju krivičnih sankcija zahtevaju i povoljnije opšte uslove od onih kroz koje Srbija prolazi u proteklih dvadesetak godina.

ZAKLJUČAK

Za ostvarivanje svrhe zatvorske kazne neophodno je sagledati stvarne uslove u zatvorima: prenaseljenost, visok procenat povratnika, vrste krivičnih dela i bolesti zavisnosti osuđenika, nedostatak i nedovoljno osposobljen kadar, zastarelost tehnologije i odvijanje radnih aktivnosti i s tim povezano neprimereno obučavanje i osposobljavanje osuđenika. Dobra je zamisao da se ljudi u okviru obuke praktično osposobe za savremeniji način

proizvodnje i za ono što će ih sačekati po izdržanoj kazni. Bez obrazovnog i svrsishodnog radnog angažovanja ne može se govoriti o ispunjavanju svrhe zatvorske kazne a ti oblici tretmana su u praksi nesrazmerni sa ulogom koju imaju, ili bi trebalo da imaju, u ostvarivanju cilja kažnjavanja, koji se ne zasniva samo na očuvanju reda i kontrole. Za to bi trebalo:

- uspostaviti bolju saradnju između pojedinih ministarstava (finansija, pravosuđa, prosvete, kulture, rada i socijalne zaštite) kao i zatvora i lokalne zajednice;
- utvrditi obrazovni nivo i radnu sposobnost osuđenika;
- ispitati obrazovne potrebe osuđenika kao i potrebe za određenim zanimanjima u zatvoru i na tržištu rada te u zavisnosti od sposobnosti i interesovanja osuđenika i trajanja njihove kazne odrediti vrstu osposobljavanja;
- profesionalno planirati obrazovne aktivnosti, obuku i radne zadatke osuđenika, planove i programe osposobljavanja treba osavremeniti i prilagoditi promenama kako bi bili u skladu s aktuelnim stanjem u praksi;
- neophodno je motivisati osuđenike za uključivanje u obrazovanje i stručno osposobljavanje organizovanjem različitih kampanja i stimulacija;
- stvoriti uslove da se osuđenik u vaspitno-obrazovnoj grupi ne oseti poniženim zbog neznanja;
- razvijati veštine komunikacije i mirnog rešavanja sukoba kao i osećaj za društvene vrednosti koje su kod nas u poslednjih nekoliko decada poremećene i
- ono što je na kraju i početku, kadrovsku strukturu treba poboljšati i uvećati, treba ih naučiti i obučiti za rad u specifičnoj sredini kao što je zatvor i sa još specifičnijom populacijom kao što su osuđenici.

Očigledno je da problem u zatvorima nije toliko u normativnim rešenjima koliko u realizaciji tj. načinu primene propisanog kao i u pogrešnoj percepciji značaja i uloge: rada, obrazovanja, obuke i sportsko-rekreativnih aktivnosti. Znano je da isprazno trošenje vremena, dokolica i dosada, i u boljim uslovima od zatvorskog sivila, dovodi do konflikata, sukoba pa i težih oblika nasilja.

Ako se zatvorska kazna svodi jedino na lišenje slobode, koje je čin represije i samo po sebi je dovoljna kazna, i besadržajno trošenje vremena (dani svedeni na jednoobraznost bez efektivnog rada i obrazovanja, bez raznovrsnih aktivnosti u slobodnom vremenu, uz jak neformalni sistem osuđenika...) onda se može očekivati trenutna korist od onemogućavanja osuđenih da ponovo čine krivično delo. Ispuniti mu vreme provedeno u

zatvoru korisnim aktivnostima, okupirati mu pažnju sadržajima iz kojih se vidi svrha obrazovanja, učenja, obučavanja i rada, naučiti ga legalnim poslovima od kojih će moći zarađivati za život po izlasku iz zatvora, poučiti ga nenasilnim komunikacijama i sl. je nešto sasvim drugo. Nije na odmet podsetiti se A. S. Makarenkove⁷ "Pedagoške poeme" i njegovog prevaspitačkog vjeruju u poverenje i poštovanje ličnosti maloletnih besprizornika, pretpostavku da svaki prestupnik nosi u sebi klicu dobrog a da ih treba (pre)vaspitivati životom i radom s što više zadataka u kolektivu. Svoj vaspitački credo proverio je u kolonijama "Maksim Gorki" i "Đeržinski" u kojima je maloletnim prestupnicima vratio veru u život vaspitavši ih u visoko moralne osobe. Ne možemo, a da ne verujemo, da se ovo njegovo prevaspitačko iskustvo može, bar donekle, preneti i na odrasle.

To podrazumeva i osposobljenost onih koji realizuju zatvorski tretman. Praksa pokazuje da je Zakonom prilično dobro određena uloga i značaj obrazovanja, obuke i osposobljavanja ali nažalost, tih oblika aktivnosti je, u koje polažemo sve nade, u penalnim ustanovama istovremeno malo. A obrazovne delatnosti su osnova na kojima se može upriličiti život u zatvoru da, približno, odgovara onome što je van zidova zatvora.

REFERENCE

- (1) Fuko, M. (1977) *Nadzirati i kažnjavati*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- (2) Jelić, M., i dr. (2003) Kako do evropskih standarda, zatvori u Srbiji, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, *Helsinške sveske* br.17. Beograd.
- (3) Kisker, G, W. (1972) *The disorganized personality*, New York: Mc Graw Hill,.
- (4) Knežić, B. (2001) *Obrazovanje i resocijalizacija – metode merenja*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- (5) Medić, S. i dr. (2009) *Funkcionalno osnovno obrazovanje odraslih*, Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofski fakultet u Beogradu.
- (6) Mrvić-Petrović N. (2007) *Kriza zatvora*, Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- (7) Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, ("Službeni glasnik RS" br.72/2010)

⁷ Anton Semjonovič Makarenko (1888-1939) je sovjetski pedagog koji je razradio niz pedagoških ideja iz svog iskustva u vaspitnom radu s maloletnim prestupnicima.

- (8) Prevencija kriminaliteta u Europskoj uniji, <http://209.85.129.132:policija.hr/mup.hr>.
- (9) Radovanović, D. (1992) *Čovek i zatvor*, Beograd: Prometej i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (10) Stevanović, Z. (2010) *Zatvorski sistem i tretman osuđenih lica u Srbiji*, doktorska disertacija, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu.
- (11) Šarić, J. (2006) Individualizacija kažnjavanja u fazi izvršavanja kazne zatvora, Zagreb: *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 13, br.2.
- (12) Špadijer-Džinić, J. (1973) *Zatvoreničko društvo*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (13) Zakon o izvršenju krivičnih sankcija i Izmene zakona o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik RS, br.85/2005 i br.72/2009.

EDUCATION OF PRISONERS – BETWEEN RIGHTS AND POSSIBILITIES

Conditions in prison (overpopulation, grayness of the space and uniforms, various deprivations, spending time with no contents) are far from those needed for successful preparation for life after prison. It is more likely that success is achieved in integration to the prison environment.

Education and professional habilitation are integral part of the treatment as prescribed by Law on execution of Penal Sanctions. Subject of this paper is indicating the gap between rights and possibilities of prisoners to educate. Problem is not as much in normative solutions, as it is in practice – application of the prescribed as well as in wrong perception of the role of: education, training and leisure time activities in achieving the goal of prison punishment. Instead of habilitating, qualifying and requalifying prisoners by education and training for a certain profession and thus empower for independent living, prison strengthens the conditions for prisoners to continue with what has brought them to prison at the first place. Success of "return rates" of prisoners to normal life in freedom, as a goal of serving the sentence, can be viewed in context of contra education and decrease of education. Unlawful marginalization of education, training and skills obtaining of prisons to integrate in real social environment, creates a actual scientific and social issue of research and interest.

KEY WORDS: education of prisoners / treatment / Law on execution of Penal Sanctions / Prison